

РОЗДІЛ ІІІ. ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ДОМІНАНТИ ТВОРЧОСТІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

УДК 821.161.2 – 3.09

І. В. Кропивко (м. Дніпропетровськ)

ЖАНРОВИЙ СИМБІОЗ ПОВІСТІ О. ГОНЧАРА «БРИГАНТИНА»

Розглядаються питання жанрової специфіки повісті О. Гончара «Бригантина» у зв'язку з її стильовою своєрідністю. Доводиться, що жанровий симбіоз твору зумовлений домінуванням ознак повісті та рецесивних рис роману виховання й нарису.

Ключові слова: жанр, повість, нарис, роман-виховання, О. Гончар.

Рассматриваются вопросы жанровой специфики повести О. Гончара «Бригантина» в связи с ее стиливым своеобразием. Доказано, что жанровый симбиоз произведения основан на доминировании признаков повести при рецессивных чертах романа воспитания и очерка.

Ключевые слова: жанр, повесть, очерк, роман воспитания, О. Гончар.

The questions of genre specific of story by O. Gonchar "Brigantine" are examined in connection with its stylish originality. The genre symbiosis of work is predefined prevailing of sings of story and recession lines of the novel of education and essay.

Keywords: a genre, story, essay, novel of education, O. Gonchar.

Жанрове мислення є одним із тих питань літературознавства, що час від часу набуває особливої актуальності. Сьогодні воно не перебуває на вістрі наукових зацікавлень, навіть дехто з науковців вважає, що займатися теорією літературних жанрів зараз немодно (І. Смірнов, див.: [2, с. 4]). Однак нерідко, аналізуючи той чи інший аспект поетики твору, дослідники апелюють до його жанрової специфіки.

Сучасна література пропонує читачу твори, гібридні за наявністю в них ознак різних жанрів. Але ця тенденція має досить давню історію. Ще в XVIII – XIX століттях з'явилися твори, що поєднували ознаки різних літературних родів й відповідно визначалися як міжродові утворення: ліро-епічні, ліро-драматичні, епіко-драматичні. З часом тенденція поширилася на морфологічно більш далекі утворення (вплив творів інших видів мистецтва, що позначилося не стільки на жанровій специфіці, скільки на стильовій та появу такого явища, як інтермедіальність) та близькі (маленький роман, велика повість тощо).

Ми не будемо заглиблюватися в історію літератури, а звернемося до не настільки давніх часів в історичному масштабі. Тим більше, що на разі в

літературознавстві посилюється інтерес до ціннісного й поетикального перегляду на нових методологічних засадах творчості класиків радянської літератури. Тому метою нашої статті буде жанровий аналіз повісті Олесе Гончара «Бригантина», виявлення в ньому ознак різних жанрів.

Творчість цього письменника активно вивчалася за радянських часів, а в роки незалежності зацікавленість літературознавців значно зменшилася, але не зникла зовсім. Зокрема, ракурс нових досліджень не надто широкий, – це переважно роботи методичного характеру, аналіз авторського щоденника та окремих творів. Однак значущими залишаються не тільки сучасні, а й більш ранні дослідження, зокрема таких фахівців, як В. Дончик, М. Жулинський, В. Земляк, М. Наєнко, В. Панченко, В. Фащенко, а також В. Біленко, В. Волочай, Л. Коваленко, Н. Семергей та інших.

Авторське визначення жанру «Бригантини» – повість. Дійсно, це не оповідання: багато героїв, детальне розгортання сюжету, та й обсяг завеликий – 238 сторінок. Твір не можна назвати романом, бо йдеться про певний період життя одного героя, проблеми стосуються переважно різноаспектного виховання, відсутні панорамність зображення та сюжетна розгалуженість. Натомість маємо докладне розкриття однієї сюжетної лінії – перевиховання Порфира Кульбаки. Усі інші герої уведено до тексту для її реалізації або з метою дотримання принципів історизму та детермінізму. Часопростір деталізований не дуже, більше має умовний характер, а описи надто поетичні, щоб створювати враження реалістичного відтворення місця дії. Тому автор значну увагу приділяє не стільки подробицям, скільки деталям, які за своєю значущістю наближаються до символів, та лейтмотивам.

Уведення лейтмотивів (повторюваних образів, характеристик) викликає в реципієнта враження, що він читає про вже знайоме, тоді як антитетичне зіставлення означення та означуваного налаштовує на оцінне сприйняття й рефлексивність прочитання. Наприклад, автор неодноразово наголошує, що діти-правопорушники – це янгелятка, або підкреслює, що Порфир Кульбака – з Комишанки, з козацької сторони, хоча власне про козаків у тексті не йдеться.

Сама по собі ця повторювана репліка могла б сприйматися як засіб створення гумористичного ефекту цілком у дусі «шароварного» народництва, але разом з іншими моментами (пошуками Тритузним свого родоводу, постійними паралелями до родових традицій Кульбак, згадками про символічні предмети старовини, зокрема про степових баб, розкопки археологів, давні кургани-могили і таке інше) створює додатковий план прочитання – про необхідність знати власну історію, у тому числі давню, та зберігати національні традиції.

Цікавим концептуальним елементом твору є вирішення часопросторової конкретизації подій. З одного боку, чітко зазначаються назви населених пунктів: Комишанка, Генічеськ і таке інше, наукова станція, спецшкола, проте завуальовано сказано про місто, у якому здобув професійне

визнання батько одного з вихованців закладу – Гени Буткевича. Автор називає батька столичним архітектором, але невідомо, про яку столицю йдеться – Москву чи Київ.

Данина радянській риторичі відчувається в ідеологічних висловлюваннях на кшталт: «Хіба я не розумію, що було б зі мною, матір'ю-одиначкою, в інші часи, яка доля ждала б і його, і мене (алюзія на «Катерину» Т. Шевченка – І.К.)? А тут, бач, сама Батьківщина взяла малого під свій прихисток, щоб не пішов по безпутній дорозі...» (Оксана, мати Порфира) [1, с. 196] або: «Сьогодні діти – завтра народ!» (Тритузний) [1, с. 196]. Хоча самому ж Тритузному належить інший вислів: «Людині замало качиноного щастя!» [1, с. 199] (задоволення первинних потреб) та поетичне розмірковування вголос: «Ще наче вчора був молодим, до дівчат лицявся... Бо хоч і бідні були, зате веселі, співучі, виходимо, було, увечері в плавню, на човнах катаємось, купальські розводимо вогні... До пізньої ночі співи та гуки... Ех, не співайте, півні, не вменшайте ночі!.. А тепер уже й плавнів тих нема, і русалок усіх річкові ракети розполохали, не гойдаються на вербах ночами...» [1, с. 198–199], що протистоїть ностальгійно-романтичним спогадам Оксани (яка за віком годиться йому у доньки) про її юність та знайомство з батьком Порфира. Вона лише із сумом зазначає: «А я ж ваші плавні сама корчувала... Може, якраз ті, де ваша молодість зі співами при місяці ходила...» [1, с. 199]. Символічно, що зберігачем національних традицій у повісті виступає начальник режиму Тритузний, який має дореволюційну початкову освіту церковно-приходської школи, а Оксана, народжена вже в пореволюційний час, несвідомо знищувала те, що йому було дороге.

У такий спосіб у підтекст виноситься проблема історичної пам'яті як засіб виховання повноцінної особистості. Деталі, що асоціюються з різними етапами історії, ніби розподілені на три групи: давня, овіяна романтикою старовини, величі й волі, справжності (згадки про козаків, їхню вольницю, скіфів, порівняння Марисі Павлівни із скіфською царівною тощо); недавня (алюзією на неї виступає Тритузний зі своєю обмеженістю і часто нетактовністю, відсутністю педагогічного хисту, але насамкінець перевиховується й він під впливом педагогічного колективу та вродженої відповідальності. Разом із тим Тритузний начебто позбавлений історичної пам'яті, тому намагається знайти підтвердження власним припущенням про те, що він – з лицарського роду, через що розшукує давні фоліанти, вичитує родові прізвища. Цим читачу ніби дається підказка, що історію можна відновити, бо документи збережені); сучасна (руйнування минулого світу, символом якого є плавні, та народження нового – на піскових дюнах створюється наукова станція для розведення винограду та інших рослин, де ударно працює мати Порфира. Постійне порівняння цієї території з Сахарою та Каракумами, а також добір героїв повісті можна вважати алюзією на «Інтернаціонал» – гімн СРСР (1922–1944) та комуністичної партії (після 1944

p.): «Весь мир насилья мы разрушим // До основанья, а затем // Мы наш, мы новый мир построим, – // Кто был ничем, тот станет всем»).

Окремі спрямування погляду автора в майбутнє пов'язані або з екологічними прагненнями головного героя (стати інспектором, щоб оберігати водний світ і його мешканців (зокрема плавні, які ще залишилися. Невипадково ж символом Батьківщини для хлопця є його Комишанка («– Комишанка йому найлюбіша, – сміється з передньої парти Карнаух. – Столиця!» [1, с. 41]), а символом Комишанки – очерети, з якими Порфир пов'язує поняття волі («Там – життя! Право-воля!» [1, с. 7], а «Очерети в нас найбільші на планеті» [1, с. 41])), як і його героїчний дядько Іван та дідусь, який загинув від рук браконьєрів), або з трудовими звершеннями, де він на тракторі буде допомагати матері оживляти мертві піски. Питання вибору подальшого життєвого шляху Порфиром автор залишає відкритим, бо в контексті жанру «повісті-перевиховання» обидва варіанти доречні як морально вмотивовані.

Перше враження після прочитання твору – забагато радянської риторики та домінуюча педагогічна спрямованість. Чи можна вважати цей твір таким, що наслідуює жанрові канони роману-виховання? І так, і ні. Так, тому що в центрі твору – «складний» хлопець, який під кінець твору «перевиховується». Але ж роман-виховання, як правило, простежує психологічні зміни, перевиховання людини протягом всього життя, чи принаймні значної його частини. Натомість перевиховання соціалістичним методом дає блискавичні результати. Порфир Кульбака потрапляє до школи навесні (Директор: «Де ж ти ночував? // <...> – Уже ж весна: можна переночувати і в березі під човном...» [1, с. 5]), а закінчуються події твору влітку («Стара натруджена лайба, що, може, каміння возила, стає враз бригантиною тугокрилою, а кермує нею цей ось Порфир Кульбака, хай малий, але вже вправний стерновий. Горою лежать за ним ті, що тільки-но з баштанів, міцні теплі діти степової землі» [1, с. 237 – 238]). І лише тут, в останніх рядках твору, конкретизується розуміння столиці: «Триста тонн взяв він їх на борт і править з низів'їв угору, назустріч течії, може, аж до столиці, де золоті бані, як фантастичні плоди, округло сяють над містом, на його вічних горах» [1, с. 238]). Символом факту перевиховання стає білий колір уявних вітрил, що ніби чистий лист, який Порфир заповнить своїми подальшими вчинками: «Одні називають це силою уяви, інші – чаклунством або чародійством, та як там не є, але дивіться: на баржі, коли вона вийшла з затону – просто на очах! – виростають, підіймаються величезні білі вітрила! Чути навіть, як вітер бринить у них, співає» [1, с. 237].

Жанровою ознакою роману-виховання є дотримання автором трьох основних етапів, через які має пройти головний герой: дитинство, мандри, самовизначення. Згідно з реалістичними традиціями, дитинство Порфира Кульбаки змальовується у його спогадах та його матері як детермінаційна частина, що пояснює читачу причини появи хлопця у виправному закладі: мати-одиначка змушена тяжко працювати, щоб виконати всі свої обов'язки

соціалістичного працівника, тому часу на виховання сина в неї не залишалося. А син, який на слово не сприйняв материні настанови, обрав шлях єдності з природою, тому матір, зрозумівши свої педагогічні промахи, зробила єдино можливий крок – доручила перевиховання сина державі.

Мандри хлопця подаються в декількох оцінних площинах. З погляду матері, яка побивається через незнання того, що відбувається з сином. З позиції вихователів, які відповідають за хлопця й розшукують його. З точки зору самого Порфира. Позиція останнього, зважаючи на тематико-проблемну специфіку твору, є змінною. Спочатку мандри для нього уособлюють волю й героїку («– А після лиману ще кудись були наміри? // – А що? Куди душа забажає... Галасвіта!» [1, с. 7]). З часом хлопець починає розуміти, що хоче бути в колективі, а не втікачем (ситуація виписана в ідеологічно «вірних» тонах: «Не крикнеш, голосу не подаси, це тобі зась, адже ти зараз поза товариством, жити мусиш віднині під покровом таїни, весь час пам'ятаючи, що за тобою, може, всюди розшуки, погоня. Задзеленчав дзвінок, шкільне подвір'я одразу спорожніло, і Порфірові стало тоскно на душі. Піти б у школу та сказати: «Ось я вернувся й на минулому ставлю хрест! Наше гасло: «На свободу з чистою совістю!» [1, с. 114]). Але разом із тим ще не позбувається звичних уявлень: «Нема мурів, нема брами, тільки небо обступає тебе, польовий вітерець обвіває, – просто почуваєш, що йдеш крізь повітря. Ох і випорснув, ох і перехитрив же всіх. Аж усміхнувся хлопець, уявивши, який там зчинився шарварок після його втечі...» [1, с. 115].

Для розуміння Порфиром і відповідно читачем сутності свободи важливого значення набуває пояснення директором виховного закладу цього поняття: «Для мене один з найпрекрасніших виявів свободи є свобода мислити. Можливість вглядатися в себе і в інших. Самому дошукуватися якихось важливих істин у житті...» [1, с. 135].

Кульмінаційним моментом повісті є епізод, коли Порфир Кульбака, який заради свободи подолав мур навколо виправного закладу, що охоронявся, зупиняється перед символічною межею із степових трав і квітів, якою відгороджено літнє наметове містечко: «І хоч не було там колючого дроту, і не була замінованою та смужка невинного прикордоння, хоч тільки ромашка там біліє та синіми сузір'ями цупкий петрів батіг цвіте, – все ж пришельці не одразу зважились той бар'єр переступити» [1, с. 233]. Письменник уводить чималий текстовий відрізок описів-рефлексій над поведінкою втікачів (Порфир і Гена), щоб передати складність психологічного стану, який переживають хлопці, та вибору, який мусять зробити: «Могли б ще вернутись назад ці, що стояли, роздумуючи над квітковим бар'єром, могли б ще чкурнути геть звідси у свої галасвіти, і, мабуть, за ними ніхто й не гнався б, одначе, видно, щось таки переважило на тих тонюсінських і зовсім невидимих терезах...» [1, с. 234]. Щоб читач не сумнівався, що саме цей епізод в концептуальному плані повісті-виховання є кульмінаційним, автор наголошує: «Так зробив Кульбака свій, може, найрішучіший крок у житті» [1, с. 234].

Аналізовану повість можна назвати також дидактико-педагогічною й поставити в один ряд з відомими творами видатного педагога Антона Макаренка «Педагогічна поема» та «Прапори на баштах», зважаючи на те, що в їх основу покладена педагогічна ідея, яка розвивається протягом усього сюжету, та можна виокремити певні сюжетні дотичності. Відмінність полягає лише в тому, що Олесь Гончар – не педагог і не пропонує свою концепцію виховання. Його повість є ніби зважуванням на уявних вагах різних педагогічних ідей. Зокрема автор у тексті згадує педагогічні принципи Януша Корчака («Я згодна з Корчаком: недисциплінована й зла дитина тому, що страждає» [1, с. 60]) та, щоб переконати читача в доцільності й педагогічній умотивованості спецзакладу, у якому відбуваються події, словами одного з персонажів – архітектора Буткевича – зазначає, що директор школи – «друг Сухомлинського, в Павлиші були, школа ваша має таку добру репутацію...» [1, с. 146].

У цілому педагогічні ідеї, що проголошуються у творі, є поєднанням концепцій уже зазначених відомих педагогів. Від Сухомлинського Олесь Гончар почерпнув ідею індивідуального впливу на дитину (заслужений педагог Ганна Остапівна: «...тут найчастіше треба просто людського тепла...» [1, с. 131], директор Валерій Іванович: «Шлях від серця до серця – найдовший шлях...» [1, с. 134], молодий викладач Марися Павлівна: викладач має стати «скульптором духовної сутності» дитини [1, с. 171]), а від Макаренка – ідею колективного виховання та виховання працею (Ганна Остапівна: «Будете сумлінні, діти, то сваритись не будемо, дружний у нас з вами складеться колектив... <...> ...головне – старанним бути, з юних літ привчати себе до чесного трудового життя» [1, с. 46], повернення Порфира в школу після першої втечі: «Колективна неприязна мовчанка була йому зустрічю. <...> Хіба не знаєш, що за твою втечу всім нам тепер оцінки знизять?» [1, с. 138], авторський коментар: «І доки на педагогічних радах у дискусіях ламають списи над тим, який шлях доцільніший: через працю – до знань чи через знання – до праці? – Кульбака з молотком в зіркій зосередженості стоїть на потоці, і пильнує пролітаючу мить, і дає по півтори, а то й по дві норми щодня» [1, с. 142]).

Не забуває Олесь Гончар і про мудрість народного виховання та родинні традиції як виховний фактор. Тому Порфир постійно орієнтується на тих, хто був для нього взірцем порядності, справедливості й працелюбства – його діда, дядька й матір. А про народну педагогіку, її мудрість говорять різні персонажі, зокрема дідусь Порфира: «...Чужого не руш, Порфире, я ось вік прожив, а нічийого не торкнувсь, бо як його брати, коли воно людське» [1, с. 59], матір: «Я одного хочу, сину, щоб ти гарним хлопчиком ріс. Щоб совість у тебе чиста була... Чиста, не тюремна! <...> Нема в злочині геройства. Є тільки сором і ганьба, і до таких від людей лише презирство... Героями на іншій дорозі стають... Працею людина сильна, й красива» [1, с. 106 – 107], Ганна Остапівна про педагогіку своїх батьків: «Проста була їхня педагогіка. Знала я, дочко, за ними принаймні три чесноти, що в народі

досить поширені... Перша, що трудилися обоє весь вік. Друга, що по правді жили. Ні на кого наклепу не зводили, ні обмови, вуста свої ніякою брехнею не опоганили... А третя, що вірно між собою любилися. Ото вони й були для мене взірці, моральні наставники...» [1, с. 177].

Як рецесивні жанрові ознаки зауважимо також численні описи, рефлексії, домінування авторського мовлення над сюжетним розгортанням, підпорядкування його авторській концепції унаочнення ідеї педагогічного перевиховання, уведення до тексту численних епізодів, що підтверджують авторську позицію та є прикладами, зокрема епізод приїзду до школи батька Гени Буткевича чи історії про хлопчика-вбивцю власної сестри, котрі не є сюжетно необхідними, проте доповнюють картину, додають їй масштабності й життєвої достовірності, емоційної насиченості. Тому можна вважати наявність жанрових ознак нарису стильовою своєрідністю повісті, зумовленою бажанням автора підтвердити педагогічну концепцію, реалізовану в повісті «Бригантина».

Таким чином, твір Олеся Гончара «Бригантина» відповідає жанровим ознакам повісті, але також має риси роману-виховання (дидактико-педагогічна повість) та нарису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончар О. Т. Бригантина: Повість, оповідання / Худож.- ілюстратор О. Г. Жуков; худож.- оформлювач А. С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2006. – 383 с. – (Українська літ.).
2. Гусева Е.А. Очерк среди жанров художественной литературы и журналистики: монография / Е.А. Гусева. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2011. – 248 с.